
KÖNYVEKRŐL

SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR

Jászi, Jászi, Jászi

Litván György: Jászi Oszkár. Bp. Osiris, 2003.

Pelle János: Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé. Bp. XX. Század Intézet, 2001.

G. Fodor Gábor: Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.

Bp. L'Harmattan, 2004. Posztmodern politológiák.

Jászi Oszkár és a polgári radikalizmus a 21. században is aktuális. Ha valaki kételkedne, annak érdemes tudnia, hogy 2001 óta két Jászi-életrajz jelent meg, továbbá egy politikai-gondolkodástörténeti tanulmány a polgári radikálisokról. És, tegyük hozzá, az utóbbi évek egyik legnagyobb szabású magyar politikai eszmetörténeti vállalkozása, Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* című könyve¹ közel hatvan oldalt szentel a polgári radikálisoknak, és hosszasan foglalkozik Jászi politikai ideológiájával és pályafutásával, és nem is csak a „zsidókérdés”-sel közvetlenül összefüggő témákat tárgyalja.

A recenzens némi lelkifurdalással – speciális tárgyára tekintettel – lemond ez utóbbi mű ismertetéséről, de még így is marad három munka – Litván György és Pelle János Jászi-életrajzai és G. Fodor Gábor tanulmánya a polgári radikalizmusról –, amelyek alig-alig férnek bele egyetlen kritika keretei közé. Litván György egy három évtizedes történészi munka megkoronázásaként óriási kézirat-tömeg, rengeteg nyomtatott szöveg áttanulmányozása, számos megalapozó forráskiadás és tanulmány után publikálta Jászi-életrajzát, amely ráadásul szokatlanul részletesen foglalkozik Jászi Oszkár amerikai pályafutásával, holott ezzel kapcsolatban G. Fodornak semmi, Pellének alig valami kis mondanivalója van. Pelle írása viszont – mint az

„esszé” műfajmegjelölés mutatja – valahol a publicisztika és történetírás határvidékén mozgó, kritikus hangvétellű beszámoló Jászi munkásságáról, új források számbavétele nélkül, nagyrészt hozott anyagból dolgozva. Végül G. Fodor politológiai tanulmánya egy új diszciplináris keretben és néhány szokatlan elméleti előfeltevés kibontásával, alapos forrásfeldolgozás után, ámde tárgyából következően szinte kizárólag az 1919 előtti időszakra összpontosítva elemzi a polgári radikalizmust, s közben arra keresi a választ, hogy „felfogható-e a »politikai szecesszió« jegyében egy, a társadalom radikális átalakítására vállalkozó »elmélkedő társaságként?»” (44.).

Amiért mégis úgy gondolom, hogy lehet, sőt, éppen egymás mellé téve lehet erről a három munkáról beszélni, annak legalábbis két oka van. Az egyik ok, hogy különböző kérdésekre keresnek választ különböző módszerekkel, s ezért valójában kiegészítik, több ponton keményen vitatják egymást. Ezt jelzi, hogy Litván Györgynek mindkét társáról volt mondanivalója (Pelléről lesújtó, G. Fodorról igen kedvező, bár álláspontjaik szembenállását jelző)², ahogy Pelle is írt kritikát Litván könyvéről³. S talán annak is lehet jelentősége, hogy G. Fodor könyvének irodalomjegyzékében Litván György hét tétellel is szerepel, míg Pelle egyel sem.

A másik okot abban látom, hogy Litván György, mint a Jászi-kutatás doyenje munkájával a polgári radikalizmus történetírásának kanonikus pozícióját képviseli, s ezért aligha lehetne jobb alkalom, mint e könyv megjelenése arra, hogy minden más, Jászival foglalkozó szöveget ehhez a kanonikus pozícióhoz való viszonyában tudjunk felmérni.

Ezért is, kezdjük a sort Litván György könyvével. Azt gondolom, ennek a könyvnek a jelentőségét *határhelyezete* adja. Egyrészt összefoglalója egy három évtizede formálódó értelmezésnek, amely ma – ismétlem – többé-kevésbé kanonikusnak számít. Annak, aki Jászival akar foglalkozni, ezt a könyvet feltétlenül a kezébe kell vennie. Másrészt, s ezt egy korábbi recenzius némi elégedetlenséggel vette tudomásul⁴, Litván könyve ki is lép egy bizonyos módon saját korábbi értelmezési keretéből, amikor szigorúan ragaszkodva az életpálya nagyjából időarányos bemutatásához, a korábban központi jelentőségűnek látott magyarországi és európai emigrációs időszak tárgyalását a könyv alig valamivel több, mint felére korlátozza. Ezzel Litván György páratlan esélyt ad arra, hogy egy jelentős magyar politikai gondolkodó munkásságát korábbi összefüggéseiből kiemelve és így a történeti érdeklődés számára merőben új kérdéseket és új válaszokat lehetővé tevő módon gondoljuk újra.

De milyenek voltak a régi kérdések, amelyek az elmúlt három évtizedben foglalkoztathatták a Jászi művével találkozókat? Jászi befogadása kettős nehézséggel szembesült a maga idejé-

ben. Az egyik, hogy mint baloldali, de hangsúlyosan nem marxista gondolkodót kellett megvédelmezni a hegemon ideológiával szemben. A másik pedig, hogy el kellett helyezni Jászit és az oly sokszor nemzetietlenséggel vádolt polgári radikalizmust valahol a marxista történetírást a nemzeti történelem kérdésében megosztó vita táborai között. A korszakot ugyanis végigkísérte egy polémia, amely egyebek között előbb Révai József és Mód Aladár vitájában, majd később a híres Molnár Erik-vitában vált nyílt szembenállássá.⁵ Előbb Révai, majd később Molnár Erik a történelem „nemzeti látószögét” (hogy Szűcs Jenő kifejezését idézzük) kritizálták, részben a Jászival kortárs Szabó Ervin nézeteit követve; velük szemben pedig létezett a többnyire a rendszer támogatását élvező álláspont, amely összekapcsolta a nemzeti függetlenségi hagyományt a progresszió ügyével.

Vagyis, aki Jászit a marxista történetírás kontextusában akarta értelmezni, azt akár egy osztályharcos koncepció felől, akár a „nemzetietlenség” vádjával is támadni lehetett. S valóban, ha egy futó pillantást vetünk a kérdés historiográfiájára⁶, láthatjuk Révai lesújtó véleményét Jásziékról az ötvenes években, vagy a hatvanas évek elején Fukász György és Varga József vitáját, amelyben Fukász azért támadta a polgári radikálisokat, mert nem felelnek meg nézeteik a marxizmus elveinek, míg Varga azzal védte a radikálisokat, hogy ha „...nem elméleti princípiumokkal, hanem a korról, a század első évtizedeinek magyar és világtörténelmi valóságával szembesítjük Jászit, akkor rögtön szembetűnik nagysága... nem rossz marxisták voltak, hanem becsületes kispolgárok”. Aztán a hetvenes évek közepén Litván György híres „*Magyar gondolat*” – „*szabad gondolat*” tanulmányában olvashatjuk Veres Péter sommás véleményét, hogy a polgári radikálisok 1905-ben a függetlenségi táborral való összefogás helyett „darabontok” lettek, megbontva a hatalommal küzdő nemzeti, progresszív erők egységét.

A kérdés persze nagyon bonyolult, alighanem fontos szerepet játszottak olyan tényezők is, amelyek egyesével való számbavételére esélyünk sem lehet. Csak két további említék még meg. Az egyik Ady személye, aki a rendszer ideológiájának egyik emblémája (mint a Petőfi-Ady-József Attila triász, az ún. „fősdor” tagja) volt. Ezért valójában nem is meglepő az a hév, amellyel a kortársak belevetették magukat annak a kérdésnek a megvitatásába, mint hogy mi köze van a polgári radikálisokhoz Adynak.⁷ E vita nyomait Litván tanulmányai, s mostani könyve is magán viseli, Adyval tekintélyérvként gyakorta találkozunk a könyv lapjain. (Távol álljon tőlem, hogy ezt kifogásoljam, éppen annak a Jászinak az életrajza esetében, aki egy Ady-idézetet vésetett a sírkövére.) A másik fontos szempont a hatvanas évektől a rendszer ideológiai és tudományos irányváltása, Károlyi és a különféle társutas ideológiák fokozatos rehabilitálása.⁸ Jászi és Károlyi viszonya, barátságuk és időnkénti szakításuk, a kom-

munizmushoz való viszony és az emigráns politika eltérő megítélése miatt persze bőven tárgyalt témák ebben a könyvben is.

Litván György említett „*Magyar gondolat*” – „*szabad gondolat*”-a tökéletes példája volt annak a művészi egyensúlyozásnak, amellyel a szerző a különféle lehetséges politikai támadási irányok között megkereste a polgári radikalizmus megfelelő és méltó történeti helyét. Tanulmánya, nem kis igénnyel, a polgári radikalizmust a huszadik század eleji magyar progresszió főáramaként mutatta be, amelynek – legalábbis Jászinak – legfőbb törekvése éppen az integráció, a nemzeti ügy és a progresszió összekapcsolása volt. (Litván hosszasan bizonygatta a belső töréseket a polgári radikális táboron belül a nemzeti kérdésben, illetve, hogy a szociáldemokraták nem voltak „nemzeti” párt.) Hol úgy, hogy a szociáldemokráciát próbálták nemzeti irányba módosítani, s ezzel olyan felismerésre voltak képesek Litván szerint, amire a munkásmozgalom csak évtizedekkel később jutott; hol azzal, hogy balra csábították a függetlenségek erre alkalmas csoportjait, Justhot, majd Károlyit, s ezzel parlamentáris támogatottságú, elfogadott politikai erőkké váltak képesek partnerséget kialakítani.

Litván így rajzolta meg az általa máig érvényesnek érzett Jászi-portrét: egy egyszerre (alternatív) baloldali és (újyszerűen) nemzeti, ugyanakkor mindvégig demokrata politikus és eredeti gondolkodó vonásaival, aki a kor ütőerén tartva kezét pontos diagnózisokat adott és többnyire jól látta a megoldás útját is, de aki persze korántsem volt mentes a (politikai, magánéleti, tudományos) hibáktól. Elolvasva Litván új könyvét, nemigen találunk olyasmit benne, ami ellentmondana ennek a képnek, ezért elmondhatjuk, hogy nagyszerű összefoglalása egy három évtizedes történetírói munkának. Litván ma is ugyanazt mondja, de még jobban, még árnyaltabban, még adatgazdagabban.

Annak ellenére, hogy a könyv előszavában Litván erősen hangsúlyozza, hogy „nem vállalkozik Jászi életművének értékelésére” (12.), az eredetileg erősen politikai motivációjú gondolatmenet, különösen a könyv első felében változatlanul megmarad⁹: a progresszió és nemzeti ügy összebékítésén dolgozó Jásziék terveit az 1905-ös fatális események keresztetették (46.), s hosszú időre szétválasztották ezt a két ügyet. Hogy a progresszívek ettől kezdve három választás között órlódtek, (1) hol Bécs, valamiféle külső segítség, a hatalom felé fordulnak, akár – fatális módon: a darabontság vádját magukra véve – Kristóffy belügyminiszter Haladó Pártjáról (54.), akár Khuen-Héderváry Nemzeti Munkapártjáról van szó (78.); (2) hol önálló politikai szerepre készülnek, akár a szociáldemokratákkal együtt (44.), akár kényszerű elkülönülésben, mint „polgári radikálisok”; (3) hol a függetlenségi balszárnnyal keresnek kapcsolatot (80.), kezdetben Justhtal, később – ismét csak fatális módon – Károlyival (120–122.). Litván koncepciójában a polgári

radikalizmus inkább tűnik balesetnek (64.), egy progresszív csoport marginalizációjára és a velük szemben fokozódó agresszióra [pl. Gratzék puccskísérletére a Társadalomtudományi Társaságban (62.)] adott kényszerű válasznak, semmint igazán politikai programnak. Jászi maga egy adott ponton, meg-meginogva bár (78.), de felismeri (Litván azon elképzelésének megfelelően, hogy Jászi küldetése a nemzeti és a progresszív összeegyeztetése volt), hogy a függetlenségekkel kell együttműködni (78.), s bár adott pillanatban létrehozza a Polgári Radikális Pártot, azt ő maga is kudarcnak tartja, s 1919-ben is inkább a szociáldemokraták támogatására biztatja híveit a tervezett választásokon. Nemzetiségügyi miniszterként is elszántan fáradozik, bár eredménytelenül, amiben részben az antant felelőtlenségét (145.), részben a nemzetiségek és a szomszédok megnövekedett étvágyát kell látnunk (150.), részben azt, hogy a magyar kormány képtelen volt erőt felmutatni (151.). És így tovább.

Nem mondom, hogy ez a koncepció nem igaz, mert egy adott politikai konstelláció terméke, inkább csak, hogy az a pozitivistá történettudományos fordulat, amely a hetvenes évektől az ideologikus ítéletek felülbírálatát eredményezte, pusztán „tény”-ekként számtalan ideológiai konstruktumot örökített tovább. Litván könyvének ez az örökség nem nagyon árthat, annyira összetett, színes és izgalmas képet ad Jásziról. Nem csak azt a Jászit ismerjük meg, aki gondolkodik vagy politikailag cselekszik, de azt is, aki enyhén hipochonder, munkamániás, depresszióra hajlamos, akinek a barátságai felfokozott jelentőségűek, akinek anyagi gondjai vannak és aki szereti a kólát. Hogy mennyivel tágasabb ez az interpretatív keret, mint amit egy ilyen munka többnyire megenged, azt számomra az utolsó oldalak erősítik meg, ahol arról értesülünk, hogy Jászi egy írását nem tudta befejezni. Az ember már szinte vár valami olyan patetikus kommentárt, hogy „azért sem írta meg, mert lelke legmélyén érezte, hogy az egész terv elhibázott”. De nem ezt találjuk, hanem azt a megrendítő, de alighanem pontos kommentárt, hogy „szomorú bizonyosságául Jászi immár rohamosan hanyatló szellemi erejének” (468.).

De azért nem árt elgondolkodni egy pillanatra azon, hogy egy ilyen életrajz, bármennyire is csábít a gondolat, nem ablak, amelyen át zavartalan kilátás nyílik a múltbeli tényekre, valójában igenis konstrukció, és bizonyos narratív hagyományokat, eljárásokat követ. Két ilyen érdemes megemlíteni. Az egyik, hogy Litván képtelen szabadulni attól a kísértéstől, hogy *apologizáljon*: kezdve ott, hogy a bevezetőben morfondírozik, szabad-e a naplót forrásként használni, holott azt Jászi kifejezetten nem engedte meg, bár nem is tiltotta (15.); vagy hogy Jászi jóslatait a bekövetkező eseményekkel összevetve azokat ne pusztán prognózisként, hanem szinte próféciaként kezelje. (A próféta – ambivalens értékeléssel – a könyv egyik központi

motívuma. Visszaköszön az utolsó oldalon, Hamilton Fish Armstrong-nekrológiájából.) A másik, hogy a könyv számtalanszor *regényessé* válik. Gyakran támad az olvasónak az az érzése, például Jászi amerikai előadókörútjáról szóló beszámolóban, hogy szinte jelen van az eseményeken, s ez szerintem azon narratív technikának köszönhető, hogy a forrásként idézett Jászi-napló és a történész diskurzusa nem különül el egymástól igazán. Újabb és újabb odavetett megjegyzést találunk arról, hogy mennyien voltak jelen és mekkora volt a siker. Mivel itt egyetlen megjegyzést sincs arra, hogy Litván információi honnan származnak és mert a siker és a létszám kérdése, úgy tűnik, a Litván által megrajzol Jászi-portré alapján leginkább a szorongásokkal teli Jászit érdekelhette, itt szinte Jászi naplóját olvassuk, a történészi diskurzus közvetítését kiiktatva.

Ez volna a Litván-könyv határhelyzetének egyik oldala. A könyv második fele aztán két szempontból is valóban átlépi ezt a határt. Pusztán azzal, hogy részletesen leírja Jászi amerikai életét, eleve másról szól, nem a magyar radikalizmus, hanem az emigráció, de még inkább a „diaszpóra” történetéről. A könyv itt lépi túl saját eredeti kérdéseinek árnyékát, és kezd foglalkozni azzal az általában sajnálatosan nem túlbeszélte témával, hogy miként illeszkedhetett be egy magyar értelmiségi, mi több, egy magyar politikatudós az amerikai társadalmi és tudományos közegbe. Ez látszólag melléktermék, s nem is túl érdekes melléktermék, hiszen Jászi továbbra is Magyarország, Európa és a múlt, „október” felé fordulva élt, de éppen ezért szerencsés véletlen nekünk, olvasóknak, hogy mégis rendelkezésünkre áll. A másik ok pedig, hogy mivel Jászi élete Amerikában a legkevésbé sem volt mozgalmas, a források viszont elképesztően nagyszámúak, Litván finom lélekrajzot tudott adni Jásziról. Ahhoz, hogy a könyv első felében lévő, már jól ismert Litván-féle Jászi-portré később új vonásokkal gazdagodik és utólag is hihetőbbé válik, nagyban hozzájárul ez a több száz oldal, ahol valóban az az érzésünk támad, hogy Jászi nem egyszerűen szociológus, politikai gondolkodó, polgári radikális, református, zsidó, emigráns, hanem – *ember* volt.

A TÖRTÉNELEM ÍTÉLŐSZÉKE

Pelle János könyve igen heves indulatokat váltott ki, Hajdú Tibor például „egyáltalán nem figyelemre méltó”-nak nevezte, Bihari Péter „szánalmas”-nak.¹⁰ De mivel érdemelte ki ezt, amikor az első fejezetben egy „jelentős” életmű tárgyilagos „mérlegelését” tűzte ki saját feladatául (26.)?

Úgy gondolom, hogy a legfontosabb ok az a könyvet szétfeszítő belső ellentmondás lehetett, amely tulajdonképpen már a műfajválasztással be lett építve a vállalkozásba. Az alcím sze-

rint Pelle munkája ugyanis „életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé”. S talán nem járunk messze az igazságtól, ha az „esszé” fogalmában valami előre vállalt szemantikai elmosódottságot fedezünk fel. (Nagyjából ugyanazt, mint a „történetpolitikai tanulmány” műfajában, amelyet a Pelle által gyakran és meglehetősen kritikátlanul idézett Szekfü Gyula olyannyira kedvelt.)

Az elmosódottság pedig abból a szándékból ered, hogy politikai kérdéseket a történelem igazságosztó hatalmára apellálva ítéljen meg, s ezáltal – mint látni fogjuk – reflektálatlanul elfogadjon a történelemről és annak megismerhetőségéről kétes érvényű előfeltevéseket. Pelle munkáját külön megterheli, hogy – az első fejezet tanúsága szerint – saját tárgyilagosságát két szélső vélemény közötti középútként határozza meg, miközben hivatkozásai, forráskezelése és véleménye nyilvánvalóan a legkevésbé sem tárgyilagosa.

Önmagában is provokáló az a mód, ahogy a történelmi tanulságokra hivatkozva a polgári radikalizmus nézeteinek megsemmisítő kritikáját adja. A filozófiai előfeltevésektől kiindulva a liberális szocializmus koncepcióján át a konkrét politikai tevékenységig minden lényeges ponton kikezdve azt.

Hogy csak egyetlen példát idézzek: a negyedik fejezetben Jászi híres konföderációs programját veszi osztály alá: úgy a nemzetiségekkel kapcsolatos illúziókat (88., 111.), mint a koncepció lényegét jelentő ragaszkodást az asszimilációhoz (95., 103–107.), a történelmi Magyarország integritásához (117.) és a nemzetállamhoz (96.), valamint a liberális nemzetiségi politikához (91., 94–95.). Ráadásul Pelle szerint Jászi terveit soha senki sem vette komolyan. Sem a háború előtt (90.), sem utána (92–93.), de még akkor sem, amikor miniszterként Jászi hatalmi pozícióban lévén látszólag közel jutott a megvalósításhoz (118.).

Pelle véleményét az teszi különösen kihívóvá, ahogy a történelmet mintegy ítélőszékként használja Jászi munkásságának mérlegelésére. Az ítélkezési hajlam egészen eluralkodik a szövegen. Végláthatatlanul sorjáznak a pozitív és negatív (inkább negatív) minősítések. Hogy csak a negyedik fejezetre hivatkozzam, Spencer „ma már teljesen elfelejtett” valaki és a „»literary gentleman« klasszikus, de már teljesen anakronisztikus típusának képviselője volt” (31.). Jászi *Művészet és erkölcs* című művének alapja egy „saját korában is túlhaladott, lapos materialista nézet” (41.), ugyanez a mű „a korabeli hazai esztétikai gondolkodás szintjét tükrözi” (42.) (amit bátran ironikusan érthetünk) Jászi francia mentora, Le Dantec „már teljesen elfeledett” (46.), míg a Jászi által meglátogatott Durkheim „ma is elismert tudós” (46.), aki rádöbbenette őt arra, hogy „Spencer dilettáns elméletei felett véglegesen eljárt az idő” (46.). És így tovább.

Az a probléma a könyvvel, hogy eközben meglehetősen egyéni képet alkot a történelemről, ami néhány ponton csupán a ma-

gyar (új)konzervatív politikai tradícióval való azonosulását jelenti, máskor viszont erőtéljes történelmi ítéleteit a polgári radikalizmus és az általa „szoc. lib.” értelmiségnek nevezett csoport közötti kontinuitás tételével kiterjeszti a jelenbeli politikai viszonyokra.

A szerző például direkt kapcsolatot teremt az SZDSZ és a polgári radikalizmus között (20.). Szerinte Jászi egész szemléletmódja alkalmas volt erre a kisajátításra, amire azt a példát hozza, hogy 1905-ben egy „írásában a »mucsaiság« később még visszatérő, ma sem ismeretlen [a 90-es parlamenti választások előtt Tamás Gáspár Miklós által felelevenített – SzZG] vádját” hangoztatta. Sőt, egész „mentalitása párhuzamba állítható az 1989–90-es rendszerváltás utáni Magyarország »szoc. lib.« értelmiség elitjének szerepfelfogásával” (281.).

Hiányzik azonban Pellénél az érdemi kifejtés. Egy alkalommal például előbb egy külsődleges Jászi–Lukács-párhuzam (egy közös „esztétikai és morális szemlélet”), majd a Lukács-iskola családfája segítségével teremt pszeudoösszefüggést Jászi és (mondjuk) Kis János között (78.).

De Pelle akkor sem jár el sokkal szerencsésebben, amikor történelmi kontextusban értelmez egy konkrét kérdést. A földbirtokreformról szólva például úgy jelöli ki saját pozícióját, hogy míg Jászi programját „irreális”-nak nevezi, a korabeli birtokviszonyokról megállapítja, hogy „ahhoz kétség sem fér, hogy a múltból öröklött birtokmegoszlás a század elején rendkívül korszerűtlen volt, a nagybirtok túlsúlya jellemezte” (126.). Számára ezért az lesz a kérdés, hogy „valóban elkerülhetetlen volt-e Magyarországon a huszadik század folyamán a földosztás, s a jövő érdekében szét kellett-e rombolni a nagybirtokokat?” (126.). Amire aztán azt a választ adja, hogy „utólag nyilvánvaló: az állami felügyelet kiterjesztésével meg kellett volna őrizni a korszerű, piacra termelő, feldolgozóipari háttérrel rendelkező nagybirtokokat, elsősorban a Dunántúlon, viszont kedvezményes árért fel kellett volna osztani az elmaradott viszonyokat konzerváló uradalmakat, s a befolyó összegeket, jelentős állami támogatással kiegészítve az egyéni gazdaságok korszerűsítésére kellett volna fordítani” (156.).

Pelle koncepciója a huszadik század egészére érvényesnek tekint egy olyan szembenállást, amelyben a fent kifejtett „nyilvánvaló” igazság oldalán lennének az „agrártörténészek” (155.), aztán a nagy agrárius Károlyi Sándor gróf, akinek programja a hatvanas évek szövetkezeteiben valósult volna meg „lényegében” (156.), és így aztán a kádárista agrárpolitika is. Valamint Szekfű Gyula, akinek *Három nemzedékét* minden kritika nélkül, mint szakirodalmat hivatkozva Pelle (126–127., 140–141.), s akinek Dénes Iván Zoltán Szekfű-monográfiája¹¹ óta jól ismert „realista” retorikáját visszhangozza (pl. azt mondja Pelle egy helyütt: „A múlt sérelmeinek értelmetlen felhány-

torgatása, Dózsa György anakronisztikus kultuszának ápolása helyett a reális szükségletek kielégítésére kellett volna koncentrálni, de ehhez a magyar társadalomból hiányzott a demokratikus tradíció és az ilyen irányú fejlődésnek nem kedveztek a nemzetközi feltételek sem.”) (156.).

Ebben az értelmezési keretben helyezi el aztán – a másik oldalon – a szociáldemokraták (134–136.), a polgári radikálisok (136–138.) és leszármazottaik, a népiek, kommunisták, a 45 utáni földosztók (149., 153–154.) nézeteit. És mivel a „nyilvánvaló” igazság a másik oldalon található, nem meglepő, ha Jásziéknak a nagybirtokokkal szembeni ellenérzése „elvont forradalmi pártosszal telített megközelítés” (141.), „radikális, doktrinér forradalmi teóriákból táplálkozó felfogás” (149.). A polgári radikális program „nem a valóságos lehetőségekkel, hanem egy elképzelt ideállal állította szembe a »sötét reakció«, az »ázsiai nagybirtok«, a »magyar pokol« rémképét” (149.), és „ma már, okulva a történelmi tapasztalatokból, egyértelműen így látjuk – sok tekintetben téves volt” (149.).

A könyv legproblematikusabb, de talán legérdekesebb része, amikor Pelle az utolsó fejezetekben részletesen beszámol Jászi antiszemita megjegyzéseiről és Jászi egész életművét pszichoanalitikus fogalmakkal, a zsidó származás elfojtásának következményeivel magyarázza. Nem véletlen azonban, hogy komoly indulatokat váltott ki. Érzelmileg erősen megterhelt kérdéshez nyúlt. Hogy mennyire arról van szó, jelezte egy, a 2000 hasábjain kirobant vita Gyurgyák János (Pelle által is idézett) könyve kapcsán.¹²

Abból a vitából az derült ki, mintha kizárólag az asszimiláció felől születnének kérdések és válaszok a „zsidósághoz” való viszonytal kapcsolatban. Ami végső soron csak egy antiszemita (lám, lám, tényleg baj volt a zsidókkal, hiszen még a zsidók is zsidóztak)¹³ vagy egy antiasszimiláns (lám, lám, a zsidó sorstól nem lehet szabadulni, ha mégis megpróbáljuk, csak még jobban belebonyolódunk; gondoljunk arra, hogy Jászi hiába azonosult a magyarokkal oly mértékig, hogy még zsidózott is, ez sem mentette meg őt az antiszemita támadásoktól) kérdésfeltevést és választ tesz lehetővé, aki pedig ezekben nem érdekelt, az tagadja a problémának még létezését is.¹⁴

Pelle válaszkísérlete is ebben a kettősségben mozog,¹⁵ de ami ennél is problematikusabb, az legkevésbé sem tűnik meggyőzőnek, főként ahistorikussága miatt. A keresztény „nárcizmus” és a zsidó „ödipális valóságelv” konfliktusa helyett (264–265.) alighanem több figyelmet érdemelnének a történelmi összefüggések. Az, hogy a magyar társadalomban a 19. század végén a „zsidóság” sok – és nem kizárólag jobboldali radikális – diskurzusban tematizálódott. Például, amikor Jászi munkásságában a „zsidóság” Sombart nyomán a kapitalizmus szellemeként jelent meg. Egy másik diskurzus különféle zsidósztereotípiákat idézett fel,

s ez alighanem valóban az asszimiláció politikai ideológiájának része volt. A sort még lehetne folytatni, és valóban fontos feladat lenne feltérképezni ezeket a diskurzusokat, és szembenézni azzal, hogy vajon milyen szerepet is játszottak a korabeli magyar társadalmon belül.

Pelle könyve azonban erre nem vállalkozik. Igazi interpretációs teljesítményét hivatkozásai alapján értékelhetjük. Ebből az tűnik ki, hogy Jászinnak a zsidósághoz való viszonyáról elsősorban Gyurgyák János valóban érdekes könyvéből (illetve Tatár György egy írásából) tájékozódott. A polgári radikalizmus megítélésében pedig Szekfű mellett olyan írásokra támaszkodott, nem túl nagy kritikai érzékkel, mint Mályusz Elemér durva pamfletje, Pethő Sándor hasonlóan részrehajló írása vagy Tormay Cecil *Bujdosó könyve*. Még a polgári radikalizmus és a „szoc. lib.” értelmiség közötti párhuzam sem saját ötlete.

Mit tesz hozzá a kölcsönzött narratívákhoz? Alighanem elsősorban a műfajt, amiről már korábban azt mondtam, hogy belső ellentmondások feszítik. Így aztán a könyv alapján kudarcnak bizonyul. És attól válik igazán kudarccá, hogy ezzel még csak nincs is tisztában.¹⁶

A RADIKÁLIS ÚJRAGONDOLÁS

G. Fodor Gábor könyve, a *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat* tudatosan a múlt és a jelen közötti folytonossághiányra építi a maga elemzését, amit már a címválasztással is jelez számunkra. A *Gondoljuk újra a francia forradalmat* François Furet munkája, akinek fő (kezdetben hisztérikus baloldali ellenkezéssel fogadott) tézise az volt, hogy a „francia forradalom befejeződött” (9.).

A programszerű újraírásnak két fő irányát rekonstruálhatjuk a szövegből. Az egyik Schlett István kísérlete, hogy megteremtse a magyar politológia diszciplináris keretein belül a politikai gondolkodás történetének mint autonóm vizsgálódási módnak a lehetőségét. A másik az 1990-es években létrejött, sokszínű magyar konzervativizmus iránya¹⁷, amelynek lazán (vagy sehogysem) kapcsolódó, jelentős személyiségei – G. Fodor hivatkozásaiból kitűnően – Láncki András, Horkay Hörcher Ferenc, Molnár Attila Károly, és amely olyan nyugati életművek, tradíciók átültetésével alapozta meg saját elméleti pozícióit (a többes szám indokolt!), mint Leo Strauss, Burke, a kommunárius MacIntyre, a cambridge-i eszmetörténet vagy Oakeshott. G. Fodor még melléjük helyezi szövegében a baloldali értelmiséget kritizáló Hollandert és a baloldali forradalomkép, sőt a kommunista ideológia revízióját végrehajtó Furet-t, a német „historikerstreit” nagy vesztesét, Ernst Nolte-t, valamint a magyar konzervatív hagyományból Asbóth Jánost, akitől a

könyv elején egy saját központi tézisének megelőlegező bon mot-t idéz: „a jó elmélet mindig radicalis, a jó gyakorlat mindig conservatív” (11.).

Azt gondolom, G. Fodor könyvének erejét és korlátait is ez a kettős kötődés adja. De mielőtt ennek kifejtésére térhetnék, beszélnem kell röviden arról, hogy milyen előfeltevéseket vesz számba a bevezető rész. A két említett elméleti irány közös részeként G. Fodor először Oakeshott, MacIntyre és Schlett nyomán jelöli ki a politikai gondolkodás, a diskurzus helyét (17.) egy hangsúlyozottan gyakorlatként (16.), azaz saját „belső jókkal” jellemezhető, változó tartalmú (18.), de mégis autonóm tevékenységként értett politikai szférán belül. Ennek a cselekvésre orientált gondolkodásnak a vizsgálata az az autonóm „módusz”, azaz sajátos tudományos diszciplína, amelyet a könyv jellemez és védelmez, több más politológiai diszciplínával szemben (20–30.).

Ezt tartom a legtermékenyebb elméleti lépésnek, mert a nemzeti történelem teleológiáját a mindenkori politika aktuális belső teloszával helyettesíti, nagy terhet véve le az értelmező válláról. Ehhez kapcsolódik a következő lépés, hogy a polgári radikalizmust a liberalizmus válságára adott válaszként kell értelmezni (31–38.), ami elég nehezen vitatható állítás, annyira magától értetődik. Majd jön a harmadik lépés, hogy létezne egy állandó gondolkodási minta, a „politikai szecesszió”, ami az értelmiség sajátos hozzáállását jelenti a politikához: egyszerre kívül- és belülről. Ez egyfajta tradíció G. Fodor szerint, amely a francia forradalmat mozgató „elmélkedő társaságokkal” veszi kezdetét, s aztán a huszadik század végéig folyamatosan kimutatható a hatása.¹⁸ Ha a liberalizmus válsága mint kontextus vagy a politikai gondolkodás mint önálló vizsgálati tárgy Schlett politikai gondolkodástörténetének általános keretébe illeszkedik is, az értelmiségi szerepnek ez a fajta kritikája véleményem szerint már G. Fodor erőteljesen konzervatív, normatív metapolitikai koncepciójának része, amit durván úgy lehetne összefoglalni, hogy „el a racionalista kezekkel a gyakorlati politikától!”

Ebből a három elméleti előfeltevésből formálódik G. Fodor fő tézise, hogy a polgári radikalizmus megértésének kulcsát az jelenti, ha „elmélkedő társaság”-ként, azaz olyan, az igazságot társadalmasítani próbáló értelmiségi csoportként fogjuk fel, amely (1) saját konszenzusát kiterjeszteni igyekszik a társadalomra (2) és az új konszenzusnak az állam fölötti uralmára, azaz egy szűk, militáns kisebbség (önmaga) uralmára törekszik (43–44.). A polgári radikalizmus célja, hogy a politikai mezőt a reakció–progresszió tengely mentén „átstrukturálja” (84.). Amit azonban létrehoz, az nem politikai program, mert hiányzik belőle a „hogyan?” kérdésére adott válasz (94.). Ami annak látszik, az valójában nem más, mint, hogy „mi módon vezethet

út a (megkonstruált) jelenből (az ázsiai viszonyokat mutató fedudális Magyarország) a (megkonstruált) jövő (az eszményinek gondolt, konstruált Nyugat-képről mintázott »új Magyarország«) állapotába” (94.). S az egész jelenség a legjobban Jászi személyének *szükségszerű* önellentmondásaiban (115.), a „jásziság” jelenségében ragadható meg, amely lényegében a filozófia és a politika közötti viszony platóni problémájának újrafogalmazása (116.).

A kép persze nem ennyire leegyszerűsített. G. Fodor előbb megmutatja, ahogy 1900 és 1906 között fokozatosan körvonala zódik a polgári radikalizmus problémája, olyan kérdések mentén, mint „tudományos politika vs. politikus politika”, „legitimáció: tudomány vs. történelem”, „önkép és társadalmi tagolt-ság: mi és ők vs. pluralista logika”, „mi a baj a szabadelvű rendszerrel?” (48–55.). Mégpedig úgy, hogy szerinte a liberálisok (Gratz és Hegedűs) és a radikálisok (Jászi, Somló) kezdettől eltérő koncepciókkal rendelkeztek. Előbbiek szerinte „rendszerkritikát” gyakoroltak, utóbbiak „rendszeralternatívát” vázoltak fel. Majd bemutatja a konzervatívokkal, a liberálisokkal és a szocialistákkal való konfliktusokban a polgári radikalizmust körülhatároló törésvonalak kialakulását, hogy aztán következzen a polgári radikális politikát mozgató ügyek (nemzetiségi kérdés, földkérdés) ismertetése és végül a „jásziság” elemzése.

G. Fodor elemzése egyszerre példaszerűen alapos és meglehetősen kritikus hangvételű. Egyfelől az egyes szereplők, irányok szerepét differenciáltan mutatja be, újra és újra hangsúlyozza az egymásnak ellentmondó vagy legalábbis különmemű felfogások meglétét. Másfelől azonban egy pillanatra sem hagy kétséget afelől, hogy mit gondol a polgári radikalizmusról. Lásunk néhány példát ez utóbbira.

– A liberálisokkal való összevetésből Gratzék nyilvánvalóan jobban jönnek ki: több érzékük van a politikai valósághoz, a történetiséghez, az érdekek és értékek pluralitásához és végül a „legitim politizálás” (69.) útjára lépnek, azaz osztják a szerző metapolitikai felfogását, de a polgári radikálisok a szociáldemokratákkal sem járnak sokkal jobban: a velük való összeférhetlenségüket G. Fodor szerint első helyen az „intellektuel gög” motiválja (71.).

– Ami politikájuk tudományos érdemeit illeti, e tekintetben is lesújtó G. Fodor véleménye. Egy helyütt ki is fakad: „Ennyit tehát a »tudományos szemlélet« mélyen látásáról.” (97). Másutt pedig Jászival kapcsolatban jegyzi meg: „Mit tudott valójában Jászi a magyar társadalomról és az európai viszonyokról? – Olvasva Jászi cikkei úgy tűnik, extrém módon keveset, akár tervezett, akár magyarázott.” (145.).

– Az ellenszenv oka alighanem elméleti jellegű. Jászi politikájának jellemzésére idézi például G. Fodor Oakeshott-tól a következőket: „előbb lekapcsolja a villanyt, aztán panaszkodik,

hogyan nem lát, és úgy érzi magát, »mint a sötétben egyedül börtörkáló ember«. Röviden, a racionalista lényegében véve javíthatatlan [...] Ha teret kap, a racionalista csak arra képes, hogy az egyik racionalista vállalkozás után, amibe belebukott, belefogjon egy másikba, ami reményei szerint sikeres lesz.» (145.).

Hogyan mi G. Fodor konstrukciójának magyarázóereje?

A könyv egyik fejezete a „Nagyzási hóbot vagy politikai program?” címet viseli. A „nagyzási hóbot” Szekfű Gyula megsemmisítő kritikája a *Huszádik Századról*, s ennyiben a jobboldal tradicionális vélekedése a polgári radikalizmusról, s még csak nem is a legsúlyosabb fajtából. Hiszen a Horthy-korban a történelmi Magyarország sírásóit és a bolsevizmus szálláscsinálóit, javíthatatlan felforgatókat láttak a radikálisokban. A „nagyzási hóbot” pandant-ja Litván György interpretációja a nemzet és a progresszió ügyét nagyvonalúan integráló radikalizmusról. G. Fodor sikerrel kerüli ki ezt az értelmezői Szküllet és Kharübdiszt, amikor mintegy zárójelbe teszi a polgári radikalizmus néha valóban fojtogatóan szűkös, eszkatologikus Magyarország-képének érvényességét és így láthatóvá teszi belső differenciáltságát és esetlegességeit.

Ez a politikai gondolkodástörténet projektjén belül is értelmezhető új eredmény és továbblépés, ha például arra gondolunk, hogy míg Schlett István korábban a radikalizmust még egyöntetűen „szociálliberalizmus”-ként tipologizálta¹⁹, addig G. Fodor képes egyszerre hét különféle irányt érzékelni a korai *Huszádik Század* körein belül (55–62.).

De a korlátok is láthatóak. Itt vissza kell térni ahhoz, amit korábban G. Fodor elméleti előfeltevéseinek kettős kötődéséről mondtam. Nekem úgy tűnik, a politikai gondolkodástörténet inkább *deskriptív* vállalkozás, amely arra törekszik, hogy azonosítsa a politikai valóság tematizálásának különféle módjait. A politikai szecesszióról adott konzervatív kritika azonban – ezt a fenti példák szerintem elég jól mutatták – alapvetően *normatív* igényű. Ez a két elv pedig, ha összekapcsolódik, könnyen rövidre zárhatja az értelmezést. Az alábbiakban következő néhány kifogás ezzel a problémával próbálja majd szembesíteni a tanulmányt.

Az első kifogásom arra vonatkozik, hogy talán nem teljesen fair a kudarcra ítélt „sematikus racionalista” és „szereptévesztő” „filozóf” magatartás koncepcióját éppen a polgári radikalizmuson bemutatni. Nem is csak, mert ők maguk is reflektáltak a gyakorlat és elmélet kényes viszonyára, hanem mivel a polgári radikalizmus mint politikai mozgalom bukása elég feltűnően összefügg az első világháborúval, az pedig olyan történelmi-politikai kataklizma volt, amelyben a polgári radikálisok felelőssége (ágens voltuk) össze sem vehető a velük párhuzamba vont jakobinusokkal vagy más „elmélkedő társaságok”-kal a francia forradalom esetében.

A másik kifogásom arra vonatkozik, hogy nem világos, mennyire vehető komolyan maga a metaelmélet. Érdeemes volna egyszer megvitatni a sok helyről kölcsönzött analógiák ellentmondásait is, de szerintem a kulcskérdés az, hogy Cochin „elmélkedő társaság”-a elég jó metafora-e a polgári radikálisokra? Mert ha például a helyébe azt írjuk: „think-tank”, akkor máris jobb színben tűnhet fel a radikálisok kezdeti törekvése, hogy csak általános, elvi jellegű, de tudományos színvonalú politikai elemzéseket készítsenek, amiből a politikusok majd okulnak (49., 67.). Ez pedig komolyan felveti a kérdést, hogy lehet-e „tradíciók”-ról beszélni kizárólag morfológiai alapon, olyasféle fordulatokkal, mint hogy a „robepierre-i gondolatot... parafrázálva” (50.); és közben eltekinteni attól, hogy számba vegyünk, mintegy „eszmetörténetileg”, hogy mit is köszönhet a Huszadik Század kezdeti politikai szerepfelfogása például Pikler Gyula „belátásos” elméletének? (Ami ismét más összefüggésbe helyezhetné a problémát.) Ráadásul a „politikai szecesszió” vagy „elmélkedő társaság” ebben a formájában túlságosan is ki van élezve a racionalista baloldali értelmiség fölötti kritikára (G. Fodor példáiból jól látszik ez is). A „túlságosan” itt arra akar utalni, hogy G. Fodor kritikájának erejét tompítja, hogy az általa tekintélyként hivatkozott konzervatív, Asbóth János maga is teoretikusnak számított a politikában. Az pedig egy újabb elgondolkodtató tény, hogy az a magyar konzervativizmus, amely a racionalista értelmiségi politizálást és a konstruált Nyugat-képet kritizálja, le sem tagadhatná gyakorlatközpontú politikafelfogásának elméleti megalapozottságát és nyugati eredetét.

A harmadik kifogásom, hogy a szerző döntő pontokon szélsőségesen dekontextualizálja a polgári radikalizmus jelenségét. Mivel G. Fodor kizárólag saját metapolitikai elméletéből magyarázza például szövetségkötéseiket vagy a nemzetiségi politikájukat, a történet ugyanazon minta ismétlődésévé egyszerűsödik, ami – a komikumelméletek tanúsága szerint – elkerülhetetlenül komikus színt ad neki. A tanulmány láthatóan nem számol azzal az elmélet és a gyakorlat merev szembeállításakor, amit Jászi például felismer *A Monarchia jövője* előszavában, hogy az elméleti koncepciók nem csak azért lehetnek változékonyak, mert ugyanazt a valóságot „filozóf” állhatatlansággal új és új módon próbálják leírni, hanem mert maga a politikai valóság is változékony.²⁰

A dekontextualizálás minden témában számtalan kérdést hagy megválaszolatlanul:

- Például, hogy valóban ellentmond-e a tudományosságnak a radikális szociológusok szociológiája és politikai érdeklődése, mint az a szövegből következik? Ez különösen feltűnő hiányosság, mert a tudomány vs. politika szembenállás a tanulmány egyik központi motívuma, s tudnunk kell, hogy egy *preweberiánus* kor tudományáról van szó.

- Ugyanígy nem világos, hogy a liberálisokon kívül van-e valaki, aki abban a korban megfelel G. Fodor erősen normatív politikafelfogásának. Olyan ember, aki a radikálisokkal ellentétben (84.) világos fogalmakkal rendelkezne arról, hogy „mit?” és „hogyan?” csináljon, akár Tisza, akár Apponyi, akár más? És ha esetleg ők se, akkor van-e még értelme ennek a politikafogalomnak?
- Vagy, lehet-e a radikálisok politikai manővereinek bonyolultságát (92–93.) leválasztani a korabeli magyar politikai kontextus összetettségéről? A Nyugat-képet (85–86.) a nacionalizmus erősödéséről?

És így tovább...

S végül az utolsó kifogásom a végkövetkeztetésre vonatkozik. Itt azt olvashatjuk, hogy a polgári radikálisok „aligha eredeti szándékaiknak megfelelően, a »második Magyarország« vizionálásával mintegy kiprovokálták a jobboldali radikalizmus képeiben jelentkező »harmadik Magyarország« kialakulását” (151.). Ez szerintem nem egyszerűen nem igaz, hanem semmilyen kapcsolatban sincs a könyv addigi gondolatmenetével, s ezért inkább tűnik hipotézisnek, a továbbgondolás egy lehetséges irányának, mint összefoglalható tanulságnak. Habár, érzésem szerint, nem is igazán meggyőző gondolat, mert – s ebben Szabó Miklós munkásságára hivatkozom²¹ –, a jobboldali radikalizmus kibontakozása időpontját tekintve alighanem korábbi, dinamikáját tekintve pedig inkább összeurópai (még a magyar jobboldali radikalizmus is) jelenség, semhogy speciális magyar adottságokra visszavezethető lenne.

Félreértés ne essék, nem állítom, hogy a tanulmány mindezekkel a kifogásokkal szemben teljesen védtelen volna, bármilyen élesen is igyekeztem fogalmazni. Inkább csak arról van szó, hogy G. Fodor koncepciója, részben azért, mert olyan őszinte, világos és áttekinthető szerkezetű, vitára, továbbgondolásra ingerli olvasóját.

Igazi érdemének éppen ezért azt tartom, hogy általa a Jászi-értelmezés kanonikus pozíciójával szemben *tudományos* színvonalú azaz vitára készítő és vitaképes kihívás támadt és még csak nem is a történettudományon belülről, hanem a politológiából.

JEGYZETEK

¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszméletörténet*. Budapest: Osiris. 2001.

² Litván György: A vádlotté a szó – válasz. *Élet és Irodalom*. 46. évf. 47. sz.

³ Pelle János: Egy magyar doktriner. A huszadik századi hazai baloldal szellemi atyja. *Heti Válasz*. IV. évf. 15. sz.

⁴ Hajdú Tibor: Hazatérhet-e végre Jászi Oszkár? *Mozgó Világ*. 2004. 3. sz., 115–117.

- ⁵ Ennek dokumentumait ld. *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Budapest: Kossuth. 1965.
- ⁶ Ehhez lásd Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest: Akadémiai. 1990, 166–182.
- ⁷ A harc nem volt persze új és nem is a baloldal kezdte. A jobboldali radikalizmus Adyt „visszaperlő” kísérleteire lásd Gyurgyák könyvének 525–528. oldalait.
- ⁸ Erről beszél Litván György 1996-ban, tanulmánygyűjteménye előszavában. Ld. Litván György: *Októberek üzenete. Válogatott írások*. Budapest: Osiris. 1996.
- ⁹ Sőt, Tamás Gáspár Miklós egy liberális irányú újraértelmezést vélt kiolvasni a könyvből. Tamás Gáspár Miklós: Elkésett, mégis időszerű. *Népszabadság. Hétvége*. 2004. április 3.
- ¹⁰ Hajdú Tibor: Jászi Oszkár naplója: 1919–23 (sajtó alá rendezte: Litván György). *BUKSZ*. 2002. nyár. 181., Bihari Péter: Pelle János: Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé. *BUKSZ*. 2002. ősz. 259–261.
- ¹¹ Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója: A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest: Akadémiai. 1976.
- ¹² Horváth Iván: A szimmetriakövetelés. 2000. 2001. október. 3–13., Spiró György: Zsidógyártás. 2000. 2001. november. 19–23., Veres András: Egy elhibázott könyvről: Hozzászólás Horváth Iván írásához. 2000. 2001. november. 24–28., Bazsányi Sándor: Gondolatmenet. 2000. 2001. december. 12–14., Vekerdy Tamás: Töredékek zsidó ügyben. 2000. 2001. december. 15., Trencsényi Balázs: Megtalálni az angyalok hangját – és a részletekben lakozó ördögöket. 2000. 2002. január. 9–19.
- ¹³ Az említett vitában az állampolgári jogegyenlőség elvére hivatkozva Horváth Iván képviselte legmarkánsabban azt az álláspontot, hogy a kérdés pusztá felvetése is antiszemitizmus; nem teoretikus módon Vekerdy Tamás is hasonlóan foglalt állást.
- ¹⁴ A vita folyamán erre az alternatívára, illetve Gyurgyák könyvének a második álláspont felé hajló következtetéseire Trencsényi Balázs hívta fel a figyelmet.
- ¹⁵ Litván György az *Élet és Irodalom* 2002. évi 47. számában valami ilyesmivel vádolja a szerzőt. Mint írja, Pelle felvázolta: „egy »irreális küldetéstudatú« antiszemita zsidó visszataszító portréját, aki az 1919-es kommünre is csak azért haragudott, mert élén zömmel számára ellenszenves zsidók álltak”.
- ¹⁶ Hogy mennyire nincs, azt szerintem jól jelzi a könyv téziseinek megismétlése Litván munkájáról írt kritikájában.
- ¹⁷ Hogy nem „címkézek”, arra nézve bizonyosság lehet a következő írás bevezetése. G. Fodor Gábor: Konzervatívnak lenni. (Molnár Attila Károly [szerk.]: Michael Oakeshott: Politikai racionalizmus). *Politikatudományi Szemle*. 2003. 1. sz., 291–298.
- ¹⁸ A szerzőnek ezt a tézisést igyekezett körülbástyázni nemrég kiadott szöveggyűjteménye, a *Politikai szecesszió* (szerk. G. Fodor Gábor). Budapest: Kortárs. 2003.
- ¹⁹ Schlett István: *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban. 1848–1906*. Budapest: Kossuth. 1987. 303.
- ²⁰ Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest: Új Magyarország Rt. 1918. 6.
- ²¹ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest: Új Mandátum. 2003. Azzal együtt is, hogy a 70-es években írt könyv tézisei mára már részben túlhaladottakká váltak. Erre nézve lásd megengedőbb véleményként Lackó Miklós: Veszélyes neokonzervativizmus. Szabó Miklós posztumusz könyvéről. *Mozgó Világ*. 2003. 8. sz. 44–50.; szigorúbb kritikaként: Cieger András: Konzervativizmus – kontinuitás – konstrukció. *Politikatudományi Szemle*. 2004. 1–2. sz. 325–336.